
Encounters in Eritrea and Ethiopia: The Jews of Yemen and Aden, a Minority within a Minority under Italian Colonial Rule / מפגשים באריתראה ובאתיופיה: יהודי תימן ועדן, מינוט בתוך מינוט בשלטון הקולוניאלי האיטלקי

Author(s): בת-ציון עראקי קלורמן and Bat-Zion Eraqi Klorman

Source: *Pe'amim: Studies in Oriental Jewry* / פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל / *כמזרח*; 122/123, Passages and Migration in the Twentieth Century / (חורף-אביב תש"ע), pp. 41-64

Published by: Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23432390>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Pe'amim: Studies in Oriental Jewry* / פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח

מפגשים באריתראה ובאתיופיה

**יהודי תימן ועדן, מיעוט בתוך מיעוט
בשלטון הקולוניאלי האיטלקי**

החוף המערבי של חצי האי ערב וחוף מזרח אפריקה שמולו, מקיפים את ים סוף ויוצרים אזור גאוגרפי אחד, מאוחד ונבדל, בעל מאפיינים אקלימיים ורמוגרפיים דומים. במהלך ההיסטוריה התקיימו בין שני עברי ים סוף, בכלל זה בין אתיופיה לתימן, יחסים פוליטיים, לעתים ידידותיים ולעתים עוינים, וכן קשרי כלכלה ענפים וקשרי תרבות.¹ אחד המאפיינים של קשרים אלה היה הגירת בני אדם מחוף אחד למשנהו. שינויים פוליטיים שהתחוללו במהלך המאה התשע עשרה והעשרים והתגברות החדירה האירופית והשפעתן של מדינות אירופה במרחבי ים סוף, הגבירו את זרם המהגרים היהודים והלא יהודים מתימן ומעדן שבחצי האי ערב לאריתראה.

חשיבותו האסטרטגית של ים סוף כנתיב מים למזרח אפריקה ולמזרח הרחוק הייתה ידועה מאות שנים, והיא התעצמה לאחר פתיחתה של תעלת סואץ לשיט, בשנת 1869. כבר בשנת 1839 כבשו הכריטים את עיר הנמל עדן

* תודתי נתונה לפרופ' חגי ארליך, שקרא מאמר זה והעיר הערות חשובות ומועילות. מאמר זה הוא נוסח מורחב של מאמרי: 'Yemen, Aden and Ethiopia: Jewish Emigration and Italian Colonialism', *Journal of the Royal Asiatic Society*, Series 3, 19 (2009), pp. 415–426

1 קיל; אביר; פוקהרסט, כלכלה, עמ' 356–361; ארליך, אתיופיה. הקשרים הכלכליים בין אתיופיה לתימן חשובים לשתי המדינות גם כיום. בקשרים אלה יש חלק גם לכמה יהודים מתימן שהתיישבו בעיר הרר שבאתיופיה, ושמייצאים משם את עלי צמח הקאת לתימן. ראו: סאלם.

והפכו אותה לבסיס חשוב ששירת את נתיב התחבורה הימית שלהם להודו.² האימפריה העות'מאנית, אשר חששה מהתחזקות ההשפעה הבריטית באזור, כבשה באמצע המאה התשע עשרה את שפלת החוף של תימן, ובשנת 1872 השתלטה על מרכז תימן; העות'מאנים נסוגו מאזור זה בסוף מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1918.³ בשנות השמונים של המאה התשע עשרה, לאחר השתלטות הבריטים על מצרים בשנת 1882, הצטרפה איטליה לפעילות הביך-מעצמתית באזור. בשנת 1885 נחתו כוחות איטלקיים בעיר הנמל מצ'נע (מסוזה) והתקרמו משם אל תוך אתיופיה. בשנת 1890 הם השלימו את השתלטותם על החוף האתיופי של ים סוף וכוננו בו את המושבה אריתראה. ניסיונה של איטליה לכבוש את אתיופיה כולה נבלם בשנת 1896 על ידי המלך מְנְלִיק השני, בקרב אַרְנְאָה. אולם בשנת 1936 עלה בירי איטליה בראשות מוסוליני לכבוש את כל אתיופיה, ואף היא הייתה למושבה איטלקית. בשנת 1941, במהלך מלחמת העולם השנייה, הדפו הבריטים את האיטלקים מאריתראה ומאתיופיה.⁴ בשנת 1952 אוחדה אריתראה עם אתיופיה במעמד של מחוז אוטונומי, ובשנת 1962 סופחה לאתיופיה כחלק בלתי נפרד ממנה. על אתיופיה המאוחדת משל הקיסר היֵלְה סְלֵאֵסִי. במהפכת 1974 הודח הקיסר, ולאחריה, בשנת 1977, השתלט על המדינה מְנְגִיסְתוּ הֵיֵלְה־מְרְיָאָס וְהוּא הנהיג משטר ריכוזי־צבאי ואימץ רעיונות מרקסיסטיים־לניניסטיים. בשנת 1991, לאחר מלחמת אזרחים ממושכת, נפרדה שוב אריתראה מאתיופיה והייתה למדינה עצמאית.

התערבותן המוגברת של מעצמות העולם באזור ים סוף בסוף המאה התשע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים עוררה את הפעילות הכלכלית וחיזקה את הקשרים בין שני עברי נתיב הים. חילות הצבא הזרים ואנשי המנהל שנשלחו לערן, לתימן ולחופי ים סוף במזרח אפריקה עוררו את חיי המסחר – בעקבות אנשי הממשל באו סוחרים זרים, ביניהם יהודים, ולאחריהם הצטרפו מהגרי עבודה.

במאמר זה אבחן את אופייה ואת מניעיה של ההגירה היהודית לאתיופיה, בעיקר לאריתראה, ואת היחסים המורכבים שנוצרו בין יהודים שבאו לאריתראה מתימן ובין אלו שבאו מערן. אסביר את היחסים הללו בעיקר כתולדה של הנסיבות הקולוניאליות ושל מקומה של כל אחת מהקבוצות בסדר הקולוניאלי האיטלקי. אטען כי באריתראה התקיימה לכאורה קהילה יהודית אחת, אולם לא התפתחה תודעת זהות קהילתית משותפת לשתי הקבוצות, וכל קבוצה שמרה

2 על חשיבותה של ערן בימי הביניים כמעוז כלכלי ואסטרטגי ראו: מרגריטי.

3 על המעורבות העות'מאנית בתימן ראו: פארה.

4 דל בוקה; זוודה.

על לכידותה הנפרדת. מצב זה נמשך גם לאחר היעלמותן של קהילות המקור ועד התפרקותו של היישוב שהקימו יהודים אלה באריתראה. המאמר מבוסס על מידע שרובו לא נחקר עד כה, ושיש בו כדי לשפוך אור על קהילות יהודיות בפריפריה של הפריפריה. המחקר נשען על היסטוריה בעל-פה – ראיונות אישיים עם יהודים עדנים ויהודים תימנים המתגוררים כיום בישראל – וכן על מקורות כתובים, כגון ספרי זיכרונות, ספרי מסע וקטעי עיתונות.

יהודי עדן

ערן הייתה המקור הבלוט ביותר להגירה היהודית לאריתופיה, בעיקר לאריתראה. כאשר כבשו הבריטים את ערן, בשנת 1839, מנתה הקהילה היהודית במקום כ-250 נפש. מוצאם של רוב יהודים אלה היה מתימן, במיוחד מדרומה. היהודים בערן, כמו היהודים בתימן, היו בעלי מלאכה, ורבים מהם היו צורפים. אולם מסוף המאה התשע עשרה ועם התבססותה של ערן כמרכז כלכלי, הם חדרו לתחומי המסחר ונטשו כמעט לגמרי את מלאכותיהם המסורתיות. חלקם היו בעלי עסקים קטנים, ואחרים היו סוחרים גדולים שעסקו בייבוא וכייצוא. במהלך המאה התשע עשרה והעשרים הצטרפו לקהילה זו עוד יהודים מתימן וכן יהודים מהודו, מאנגליה, מפרס, ממצרים ומפרובינציות אחרות של האימפריה העות'מאנית, כגון עיראק ואנטוליה – כולם באו לצורך עסקיהם.⁵ יהודי ערן, כמו רבים מיהודי תימן, נהגו על פי נוסח התפילה של הסידור השאמי (הספרדי).⁶ לפיכך המהגרים שבאו לערן מחוץ לחצי האי ערב, ושהיו רובם ספרדים, נקלטו בקלות יחסית בחיים הדתיים והקהילתיים. המהגרים סייעו ליצירתה של קהילה יהודית קוסמופוליטית בערן, קהילה שתקשרה בערבית, עברית ואנגלית, ותרמו לגיבושה של זהות קהילתית ספרדית-ערנית, שחיוקה את טענתם של העדנים כי הם שונים מיהודי תימן. טענה זו קיבלה חיזוק נוסף מתוקף היותם של רוב יהודי ערן נתינים בריטים.⁷ כמה מיהודי ערן

5 שכטמן, עמ' 134-136; בורמן, עמ' 13.

6 במהלך המאה השבע עשרה דחק נוסח התפילה השאמי (הספרדי) את נוסח התפילה התימני הבלדי (המקומי). על נוסחי התפילה של יהודי תימן ראו למשל: גלוסקא, עמ' 3-11; גימאני, עמ' 117-131.

7 הבריטים הבחינו בין המושבה הבריטית של עדן, שתושביה היו זכאים לנתינות בריטית, ובין הפרוטקטורט הבריטי בערן, שלא היה בשלטונם הישיר. ראו: אהרוני, יהודי הכתר, עמ' 198-200. בשנת 1948 היו בערן כ-5,000 יהודים. בשנה זו החלה העלייה הגדולה של יהודי תימן לישראל, ורבי מיהודי עדן היגרו לישראל. ראו: אהרוני, יהודי עדן, עמ' 408.

השתלבו ברשת הסחר הבריטי-היהודי והרחיבו את פעילותם המסחרית לחופי מזרח אפריקה.

במאה התשע עשרה הייתה קהילת יהודי עדן תלויה כמעט לגמרי בענייניה המשפטיים והדתיים בהנהגה הרוחנית של יהודי תימן. בית הדין של עדן הכיר בסמכותו המשפטית העליונה של בית הדין בצנעא, ושוחטים בעדן קיבלו את הסמכתם לשחיטה מרבני תימן.⁸ במהלך המאה העשרים גברה חשיבותה של עדן בתור מאחז בריטי אסטרטגי במזרח התיכון ותחנה בדרך להודו. העיר גם הפכה בסיס יציאה ליהודי תימן שהיגרו לארץ-ישראל. קהילת יהודי עדן עברה תהליכי מודרניזציה, למשל בתחומי החינוך, העיסוק והתקשורת, ובהנהגת הנשיאים למשפחת מיסה – מנחם מיסה, מייסד השושלת, ובמיוחד בנין, בנו רב ההשפעה – חיזקה את מוסדותיה החילוניים והרחיבה אותם.⁹ לעומת זאת אף שהיו בה כמה רבנים ידועים, מוסדותיה הרוחניים-הדתיים לא התפתחו באופן דומה, והקהילה המשיכה להזדקק לאנשי דת מתימן ואלה מילאו בה תפקידים דתיים שונים.¹⁰

הגירת יהודי עדן לחוף המזרחי של אפריקה

בסוף המאה התשע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים שלטו סוחרים זרים בסחר החוץ של אתיופיה וחדרו גם למסחר הפנימי.¹¹ בעת הזאת הלך וגדל מספרם של יהודי עדן שהיגרו לחוף המזרחי של אפריקה והשתלבו במערכת המסחר האזורית. בשנת 1897, זמן קצר לאחר שבלם מגליק השני את ניסיון האיטלקים לכבוש את כל אתיופיה, דווח בעיתון 'ניו-יורק טיימס' כי יהודים מתימן – כנראה מעדן – ביקשו את רשותו של המלך להתיישב בערי אתיופיה. נאמר כי הם נימקו את בקשתם בקשרי הדם הקיימים בין היהודים ובין מלך אתיופיה, בהיותו צאצא למלך שלמה ולמלכת שבא.¹² יהודי עדן

8 אהרוני, יהודי עדן, עמ' 54-56; קליין-פרנקו, עמ' 43; על רבני עדן ראו: ערוסי, עמ' קלב.

9 על אישי השושלת ומעילותם ראו: אהרוני, יהודי עדן, עמ' 67-91; טובי, מערבה מעדן, עמ' 59-74; על עושרו של מנחם משה ועל פעילותו העסקית בשנות החמישים של המאה התשע עשרה ראו: ספיר, עמ' רי; על שליטת המנהיגות בעלת הממון בקהילת עדן בשנות העשרים ראו: ערוסי, עמ' קכז-קלז.

10 ראו למשל: העדני, א, עמ' 123-123, 132-136.

11 זוודה, עמ' 97-98.

12 בעין הציבורית. על הקשר ההיסטורי בתודעת הנצרות האתיופית לעבר המקראי וליהדות ראו: קפלן.

שהיגרו לאפריקה נעזרו בנתינותם הבריטית, בקרובי משפחה ובקשריהם המסחריים, ופתחו עסקי מסחר עם ערן ועם מרכזים אחרים בארצות ים סוף, בתימן, בסודאן, במצרים ועוד. בנין מיסה, ממשפחת הסוחרים מיסה עתירת ההון, פתח בראשית המאה העשרים סניף מסחרי באדיס־אבבה.¹³ סניף זה היה קשור בפעילות המסחרית של משפחת בנין בג'יבוטי ובקניה. בשנת 1910 בנתה המשפחה באדיס־אבבה בניין שנועד לשמש למשרדים ומחסנים. עם בואן של משפחות יהודיות אחרות מערן התפתח המקום למתחם בנין (ספר בנין) – יישוב יהודי קטן שבשיאו היו בו כשבעים יהודים עדנים.¹⁴ משפחת בנין השתמשה בקומה העליונה בבניין הראשי של המתחם ככספת לשמירת מטבעות כסף (מטבע הטאלר האוסטרי, שהוטבעה בו דמותה של הקיסרית מריה תרזה, ושכונה ריאל, היה סחיר בתימן ובארצות אחרות סביב ים סוף). בראשית שנות העשרים הצטרפו למתחם בנין יהודים מתימן, ואז הפך הבניין לבית כנסת.¹⁵ לדברי גבריאל ציון, יהודי ממוצא עדני שנולד וחי באדיס־אבבה, יהודים מתימן שבאו לאדיס־אבבה ניסו את כוחם במסחר, אבל רובם לא הצליחו בעסקים ולאחר זמן מה עזבו. יהודי אחד נשאר: המורה יפת; בשנות החמישים הוא לימד את הילדים היהודים במקום עברית ולימודי דת.¹⁶

אולם אריתראה היא שמשכה אליה את רוב ההגירה היהודית לחופו המערבי של ים סוף. בסוף שנות התשעים של המאה התשע עשרה הקימו יהודים מערן תחנות מסחר באריתראה; הם יסדו קהילות מסחר תוססות במצוץ – שהייתה מרכז מסחרי חשוב במשך מאות שנים – ובאסמרה. הכיבוש האיטלקי של אריתראה בסוף המאה התשע עשרה עודד את בואם של סוחרים זרים רבים, מהם יהודים מאיטליה, מיוון, מאיזמיר ומערבים אחרות בתחומי האימפריה העות'מאנית. בשנות העשרים של המאה העשרים היו ברובע האירופי של

13 זוודה, עמ' 98.

14 ציון. רוב המבנים במתחם נמכרו לימים למשפחת שלמאי, והיא היגרה מערן לאדיס־אבבה לאחר הפרעות ביהודי ערן בשנת 1947. ראו: שלמאי, עמ' 62. שושקט ביקר באדיס־אבבה בשנת 1952 ופגש שם את שלמה למשפחת שלמאי, 'בן המשפחה התימנית העשירה החיה כאן' (שושקט, עמ' 176).

15 בביקורי בבית הכנסת באוקטובר 2004 הבחנתי בגומחות בקירות המבנה שבהן נשמרו מטבעות הכסף. לתיאור בית הכנסת ראו: שלמאי, עמ' 54. בשנת 1923 הקים יעקב פיטלוביץ באדיס־אבבה בית ספר יהודי עבור ילדי ביתא־ישראל ('פלאשים'); ילדים ממוצא עדני או תימני לא נמנו עם תלמידי בית הספר. ראו: גרינפלד, בית הספר; עוד על פיטלוביץ ובית הספר ראו: טרוינר־סמי.

16 יפת נפטר באדיס־אבבה. ראו: ציון.

מצוע כ־2,500 תושבים.¹⁷ בשנת 1922 התחוללה באזור רעידת אדמה וחלקים גדולים של מצוע נהרסו. עקב כך יצאו רבים מהתושבים היהודים את העיר והתיישבו באסמרה.¹⁸ כמה יהודים עדנים עשו הון ורכשו רכוש דלא נידי ניכר באריתראה: חנויות ובתים לצורכיהם העסקיים ולהשכרה.

ראש הקהילה הראשון של יהודי אריתראה הידוע לנו הוא נסים בכר, שבא לאסמרה מאסתאנבול, כנראה בשנת 1890. בשנת 1904 הוא קיבל פיסת קרקע מהשלטון הקולוניאלי האיטלקי לצורכי הקהילה היהודית, ועליה הוקם בשנת 1905 בית הכנסת של אסמרה.¹⁹ אחריו הנהיג את הקהילה שועה מנחם יוסף, שנולד בעדן בערך בשנת 1880 ונפטר באסמרה בשנת 1966. הוא היה הבולט ביהודי אסמרה ועמד בראש הקהילה היהודית כארבעים שנה, משנת 1927 לערך.²⁰ הוא בא למצוע בשנת 1911 ועבד בעסק לממכר בדים של יהודי עדני בשם מנצור. בשנת 1922 עקב רעידת האדמה עזב מנצור את אריתראה. שועה קנה ממנו את עסקיו (הוא שמר את שם המסחרי: מנצור), עבר לאסמרה והרחיב את פעילותו העסקית. ברבות הימים החזיקה משפחתו בבעלותה כמעט את כל החנויות בשני רחובות במרכז המסחרי של אסמרה.²¹ יהודים עדנים אחרים פעלו כסוחרים, עבדו כעוזרים בחנויות, היו פקידים, מנהלי חשבונות, סנדלרים, צורפים וכדומה. רבים מהם עבדו עבור מפעליו העסקיים של שועה מנחם יוסף.²²

הגירת יהודי תימן לתוך המזרחי של אפריקה

אל יהודי עדן באפריקה הצטרפו מהגרים יהודים מתימן. קהילת יהודי תימן היא אחת הקהילות העתיקות בפזורה היהודית והתקיימה לפחות מהמאה השנייה לסה"נ. מאות שנים שמרו יהודי תימן על חיי הדת והקהילה, והעשירו

17 על חשיבותה של מצוע כעיר מסחר ראו: פנקהרסט, ערים, עמ' 341-339.

18 קוולרין, יהודים, עמ' 7-9; על תולדות אסמרה ראו: פנקהרסט, ערים, עמ' 112-115.

19 כהן, בדבריו הסתמך על מסמכים שמצא בנוזי בית הכנסת של אסמרה. וראו גם: זיבטופסקי וגרינפן, עמ' 44.

20 על שועה מנחם יוסף כאיש עסקים נמרץ ועל קשריו הטובים עם רשויות השלטון – עם האיטלקים, עם הבריטים ואחר כך עם בית המלוכה האתיופי – ראו: טובי, מערבה מעדן, עמ' 94.

21 שועה רחי (נכדתו של שועה מנחם יוסף); קוולרין, יהודים, עמ' 6.

22 על פעילותם הכלכלית של היהודים באריתראה ראו: גרינפלד, לתולדות, עמ' 309, 311, 313; קוולרין, יהודים (כתבי־יד), עמ' 14-13.

שועה מנחם יוסף (1880-1966), ראשית שנות הששים של המאה העשרים, באדיבות נכדתו, אנה שועה-רחי

את חייהם הרוחניים על ידי פיתוח נכסים תרבותיים בעלי ייחוד מקומי ומתוך שיח מתמיד עם מרכזים יהודיים אחרים בתחומים כגון ספרות הלכתית, שירה וקבלה. ביישובים שונים ובעיירות המחוז התקיימו מרכזי לימוד ובתי דין מקומיים, ואלה הכירו בסמכותם המוסרית ובעליונותם הלמדנית של חכמי בית הדין בעיר הבירה צנעא. כלכלתה של תימן התבססה על חקלאות, ועסקו בה בני השבטים שהיו יושבי קבע. המסחר התקיים בצנעא ובעיירות הגדולות וכן בימי השוק השבועיים בהבלים הכפריים-שבטיים. מפעלי תעשייה מודרנית לא היו מוכרים במדינה. יהודי תימן התפרנסו בעיקר ממלאכה וכן ממסחר קמעונאי ורוכלות.²³ ביחס לתנאים בתימן היה מצבם הכלכלי בדרך כלל תקין. אולם כאשר התחוללו פגעי טבע ובתקופות בצורת – ואלה היו אירועים תדירים בתולדות תימן – סבלו היהודים ממצוקה כלכלית כמו כל האוכלוסייה ואולי יותר משאר התושבים.

במאה התשע עשרה כאשר ההתפתחויות הפוליטיות והכלכליות האזוריות החלו להטביע את רישומן בתימן ובתושביה, נפתחה המדינה לכלכלה העולמית והושפעה ממגמותיה. מוצרים תעשייתיים יובאו לתימן, התחרו בתוצרתם של בעלי המלאכה היהודים והחלישו את בסיס הכלכלה היהודית. רבים מבעלי המלאכה היהודים נדחפו לפרנסות אחרות, בעיקר לרוכלות. בעת הזאת שמעו בני תימן על האפשרויות הכלכליות מחוץ לארצם ובעיקר על ההתפתחויות בעדן הסמוכה. במחצית הראשונה של המאה העשרים הייתה עזן מרכז מסחרי ותעשייתי שמשך אליו כוח עבודה זול מתימן. חלק מהיהודים שבאו לעדן כדי לעבוד בה המשיכו בחיפושיהם אחר הזדמנויות כלכליות ונסעו מעדן לחוף המזרחי של אפריקה, בעיקר ליישובים באתיופיה ובאריתראה אך גם לג'יבוטי ולסומליה.²⁴ למשל אהרן אהרן וכמה מחבריו עזבו בשנת 1937 את כפרם תירבה שבמחוז סדה ועברו לעדן. הם תכננו לעבוד זמן מה, להרוויח כסף ואחר כך לחזור לתימן. בעדן שמעו כי האיטלקים שוכרים פועלים בעַזַב (אֶסַב), הנמל הדרומי של אריתראה, כדי לסלול שם כביש. הם נסעו לעזב, ולאחר שסיימו את עבודתם המשיכו חלקם לאסמרה.²⁵ יהודים אחרים יצאו מיישוביהם, חצו את

23 על היהודים בתימן במאה התשע עשרה והעשרים ראו: עראקי-קלורמן, יהודי תימן, ב-ג, טוגי, יהודי תימן.

24 אפשר שתנועת מהגרי העבודה מתימן לאריתראה התנהלה ביתר קלות בשל היחסים הידידותיים שטיפחו האיטלקים עם אמאם יחיא בתימן. הם חתמו על הסכם ראשון עמו בשנת 1926 ועל הסכם נוסף בשנת 1927. הסכמים אלה היו הבסיס ליחסים ידידותיים, אך היחסים נקטעו בשנת 1943, עקב אירועי מלחמת העולם הראשונה. ראו: מקרו, עמ' 62-67.

25 אהרן.

ים סוף ונסעו לחפש עבודה באתיופיה ובעיקר באריתראה בלי תחנת הביניים בעדן. בבואם לאפריקה הסתפחו רובם ליישובים יהודיים קיימים, עבדו בתור בעלי מלאכה ורוכלים ואף מילאו תפקידים דתיים.²⁶ החל משנות העשרים, ויותר מכך בשנות השלושים והארבעים, גדל מספרם של בעלי מלאכה יהודים שנסעו באופן קבוע מתימן לאפריקה, עבדו שם חורשים אחדים וחזרו.²⁷ כמה מהם נשארו באריתראה. היו גם יהודים שבאו לאריתראה כדי למצוא מחסה זמני מצרות בבית.²⁸ אחרים ראו באתיופיה תחנת ביניים במסעם לארץ־ישראל. למשל יוסף חבארה, איש צנעא, התכוון לעלות בשנת 1922 לארץ־ישראל. כאשר הגיע לעדן התברר לו שלא יקבל רישיון עלייה לארץ־ישראל ולא היתר לנסוע לפורט־סעיד. בעדן הוא שמע שהקונסול האיטלקי מנפיק רישיונות מסע למצוה, ולפיכך החליט לנסוע לאריתראה בתקווה להמשיך משם לפורט־סעיד ולארץ־ישראל. חבארה הגיע לאריתראה בשנת 1922 ונשאר שם שנתיים.²⁹ נראה שאנשים כמוהו, וברומה להם מהגרי עבודה זמניים, לרוב לא נרשמו כשייכים לקהילה היהודית המקומית ולא הוכרו כחברים בה.

26 ראו למשל: אהרן; צובירי, עמ' 121. על צורפים יהודים שבאו לעבוד באריתראה ראו: יעקב, עמ' 17, הערה 28. על ביקורו של יחיאל חייבי, הצלם איש צנעא, אצל קרובי משפחתו שהתיישבו באסמרה בשנות השלושים ראו: שער, עמ' 5. אברהם סאלם נסע בסוף שנות השלושים עם משפחתו לג'יבוטי ואחר כך לסומליה, ומשם עבר בשנות הארבעים לדי־ה־ד־ה שבאתיופיה ועבד כרוכל, שוחט ומוהל. ראו: גרויט, עמ' 6, 14.

27 למשל הרפד סאלם בן סאלם מהיישוב ד'אֶהֶרָה נהג לנסוע בשנות השלושים לאסמרה דרך עדן. הוא היה חוזר לד'אֶהֶרָה בחודש אלול ונשאר שם לחגי תשרי, נוסע שוב לאסמרה וחוזר כפורים ונשאר עד סוף חג השבועות. את אותו מסלול נהג לעשות אביה של סעידה יחיא, שעבד באסמרה כצורך ושוחט. ראו: יחיא.

28 לדוגמה בשנת 1919 ברח סלימאן בן דוד חאזי ממחוז מְחִינִית עקב עונש שהיה צפוי לו מרשויות המשפט של תימן והתיישב במצוה. ראו: חאזי. בשנות השלושים התאהב יוסף הלוי ממחוז עמאר שבתימן בנערה מוסלמית. בני הזוג ברחו מתימן לעדן, הנערה התגיירה והם וישאו. לאחר זמן הם נתפסו והוסגרו לזימן, ושם נשפטו ונכלאו. הלוי נמלט מהכלא וברח לאסמרה, ושם חי עד שנסע לארץ־ישראל, ראו: גמליאלי, עמ' 226–227. חיים שרעבי ובני משפחתו הגלו בשנת 1931 על ידי השלטונות הבריטיים בעדן לאסמרה מפני שפעל בניגוד לתקנות ההגירה. ראו: עראקי־קלורמן, פעולות, עמ' 121.

29 חבארה, עמ' 110–111. יהודה צדוק בא לאסמרה עם אחיו חיים בשנת 1927, ובשנת 1930 נסעו לארץ ישראל. באסמרה עבדו כצורפים. ראו: צדוק. משפחת כסאר שהתה באסמרה בשנות השלושים כשנה וחצי בדרך לארץ־ישראל. ראו: קיסר.

בשנת 1935 נמנו באריתראה 250 יהודים, רובם באסמרה. 60 אחוז מיהודי אסמרה היו עדנים, 20 אחוז היו תימנים, והשאר היו איטלקים ויהודים ספרדים ממקומות שונים באימפריה העות'מאנית.³⁰ כאשר נכנסו הבריטים לאסמרה, בשנת 1941, הם מנו בעיר כ־400 יהודים. בסוף שנות החמישים גדלה אוכלוסייתה היהודית של אסמרה לכדי 500 נפש – גם לאחר שיהודים רבים היגרו ממנה לישראל – ומספר זה נשאר יציב עד שנת 1975; בעת הזאת הייתה אוכלוסיית אסמרה כ־20,000 נפש.³¹

היחסים בין יהודי עדן ליהודי תימן

בבואם לאריתראה פגשו יהודי תימן ביהודי עדן שכבר התבססו במקום. העדנים קיבלו את המהגרים החדשים ושימשו להם למעשה סוכני קליטה. עם זאת יחסם ליהודי תימן היה אמביוולנטי: הסתייגות וריחוק מצד אחד וקבלה וסיוע מצד אחר. התנהגותם לא הייתה יוצאת דופן, זהו רפוס התנהגות אופייני של קבוצות מיעוט ותיקות כלפי מהגרים חדשים. למשל יהודי מרכז אירופה במאה התשע עשרה, שהיו מבוססים כלכלית ועברו תהליכי מודרניזציה, התנשאו על המהגרים היהודים העניים וה'נחותים' שבאו ממזרח אירופה (אֶסְט יוֹדֵן), זלזלו בהם והתרחקו מהם.³² בדומה לכך התייחסו מהגרים יהודים ותיקים מגרמניה בצפון אמריקה אל המהגרים היהודים העניים החדשים שבאו ממזרח אירופה.³³ גם היחסים בין היהודים העדנים ליהודים התימנים באריתראה היו תולדה של מידת המודרניזציה של כל קבוצה ושל ההבדל המעמדי ביניהן. אולם נוסף על כך הושפעו היחסים בין הקבוצות מהעובדה שהעדנים נשענו על המורשת הדתית והתרבותית המשותפת להם וליהודי תימן, וחשוב מזה – יחסים אלה עוצבו מתוך התבניות החברתיות שהתגבשו באריתראה בשלטון הקולוניאליזם האיטלקי. יחסם האמביוולנטי של העדנים לתימנים נבע לפיכך משני גורמים עיקריים: מחששם שקרבתם ליהודים מתימן עלולה לערער את מעמדם בחברה

30 בשנים 1934–1939 קרוב ל־30 אחוז מתושביה היהודים של אסמרה באו זה מקרוב. רובם היו יהודים איטלקים שבאו בעקבות הבלישה האיטלקית לאתיופיה בשנת 1935. ראו: ויטרבו, עמ' 66; קוולרין, יהודים, עמ' 10; גרינבלד, לתולדות, עמ' 309.

31 קוולרין, יהודים, עמ' 11. ייתכן שנתונים אלה אינם משקפים את מספרם של יהודי תימן ששהו באסמרה באופן זמני בדרכם לארץ־ישראל.

32 אשהיים, עמ' 3–31; גרטנר, עמ' 354.

33 ראו למשל: ברקאי, עמ' 78–79; גרטנר, עמ' 367–368.

הקולוניאלית ה'לבנה', ומן הצורך שלהם – ואפילו התלות – ביהודים מתימן לשם חיזוק קהילתם הקטנה ולטיפוח חיי הדת בה.

תקנות המשטר הקולוניאלי באריתראה העמידו את יהודי ערן במצב לא נוח במגעיהם עם יהודי תימן. האיטלקים האמינו ששלטונם במושבה ייכון רק אם ינהיגו הפרדה גזעית וידגישו את עליונותם של האירופים.³⁴ הם תיקנו תקנות שחילקו את אוכלוסיית המושבה לשתי קבוצות: בקבוצה אחת היו איטלקים ומי שהיו זכאים להשוואת מעמדם המשפטי והחברתי לזה של האיטלקים, ובהם נתיני מדינות זרות ומי שהוכרו כאמנים על התרבות האירופית; ובקבוצה האחרת היו נתינים קולוניאליים, כלומר אפריקנים ילידים וכל מי שלא השתייך לקבוצת האיטלקים, ביניהם כל המהגרים מארצות ערביות. מי שהשתייכו לעילית הקולוניאלית זכו ליתרונות חברתיים, כלכליים ומשפטיים וקיבלו זכויות אזרחיות אשר נשללו מכל השאר. למשל עניינים משפטיים אזרחיים ופוליטיים שבהם היו מעורבים 'איטלקי' אחד או יותר נדונו בפני הרשות המשפטית הקולוניאלית, ואילו הנתינים הקולוניאליים נדונו על פי שיטת המשפט המקומית המסורתית. על הנתינים נאסר להתגורר באזורים האירופיים, והם נדרשו להסתגר ברבעים נפרדים.³⁵ יש להזכיר גם את התופעה הנרחבת של פילגשים אפריקניות לגברים איטלקים ולצאצאיהם, תופעה שהמשטר האיטלקי הפשיסטי נלחם בה ללא הצלחה. אם הכיר האב בילדי פילגשו, הם נחשבו איטלקים, וְלא – הם הוגדרו ילידים.³⁶ הערנים, שכאמור היו נתינים בריטים, נחשבו שייכים לעילית הקולוניאלית, ואילו יהודים שבאו מתימן הוגדרו נתינים קולוניאליים, ילידים. בשני העשורים הראשונים של המאה העשרים פנו ראשי הקהילה באסמרה אל השלטונות האיטלקיים בבקשה להשוות את מעמדם המשפטי של היהודים מתימן למעמד האיטלקים, אך לא נענו.³⁷ אין ידיעות על מאמצים אחרים בנושא זה.

יהודי ערן חתרו לבצר את מעמדם בחברה הקולוניאלית ולהתקרב ככל האפשר למעמדם של האיטלקים השליטים. בהתאם לכך הציג סמואל (סמי) כהן, אחד מחברייה הבולטים של קהילת יהודי אסמרה וכיום אחרון היהודים

34 פנקהרט, חינוך, עמ' 362, 384; מירן, עמ' 124-125.

35 גרינפלד, לתולדות, עמ' 300-301, 306, 312-313; ברה, הייררכיות, עמ' 89-92.

36 על תופעת הפילגשים האפריקניות (מאדאמאטו), על יחס המדינה הקולוניאלית אליהן ואל צאצאיהן ועל חוגי הגזע משנת 1937 שנועדו למגר את התופעה, ראו בהרחבה: ברה, יחסים. על חוסר יכולתם של האיטלקים לממש באריתראה הרבה ממתוות הקולוניאליזם ראו: נגש.

37 גרינפלד, לתולדות, עמ' 312-314.

כה, את היהודים כמי שחייהם החברתיים היו משולבים תמיד בחיי האיטלקים: 'אנחנו גדלנו עם האיטלקים וחיינו אִתָּם. היו לנו הרבה חברים איטלקים, בכל שכבות הגיל'.³⁸ העדנים לבשו לבוש אירופי ושלחו את ילדיהם להתחנך בגני הילדים ובבתי הספר האיטלקיים, אשר נוהלו על ידי אנשי דת קתולים (אחרים שלחו את ילדיהם לבית הספר האנגלי).³⁹ יהודים עניים שבאו מתימן לבושים בתלבושתם המסורתית הביכו את היהודים העדנים ואיימו להטיל צל על מעמדם כחלק מהשכבה האיטלקית. חבארה כתב כי בבואו לאסמרה, בשנת 1922, פגש יהודי מקומי לבוש בגדים אירופיים ושאל אותו היכן בית הכנסת. היהודי השיב בהסתייגות ולא רצה ללכת בדרך לצרו, 'כדי שלא יחשבו שהוא מהלך עם ילדים שחורים'.⁴⁰ חבארה הוסיף: 'לימדו אותי כי האיטלקים מחלקים את בני האדם לשני סוגים: לבנים ושחורים. האירופים הם לבנים והחבשים הם השחורים וכן האפריקנים. לגבי היהודים, הרי אלה מהם המתלבשים במלבושים כמו האירופים ייחשבו ללבנים, ואלה שלבושם מזרחי יזכו ליחס כוז והשפלה כמו השחורים'.⁴¹ העדנים השתרלו לפיכך לשנות את לבושם של יהודי תימן שזה מקרוב באו ולשוות להם 'מראה אירופי'. כך קיוו לטשטש את זיהוים של יהודים אלה עם ה'שחורים', זיהוי שעלול היה להכתיים גם אותם. הם ביקשו מהתימנים להסתיר את פאות הלחיים וסיפקו להם בגדים ונעליים בסגנון אירופי.⁴² נוסף על כך עזרו העדנים למהגרים מתימן להתבסס מבחינה כלכלית ולהתקרב – אך לא יותר מדי – אל קהילתם המודרנית. הם סייעו להם להקים עסק קטן, להשתלב בעבודה כבעלי מלאכה (צורפים, סנדלרים, נגרים, רפדים וכדומה) או לעבוד כעוזרים בחנויותיהם ובשירותים שונים.⁴³ בדרך כלל לא עבדו היהודים מתימן ב'עבודות שחורות',

38 כהן; קוולרין, יהודים (כתבי יד), עמ' 6.

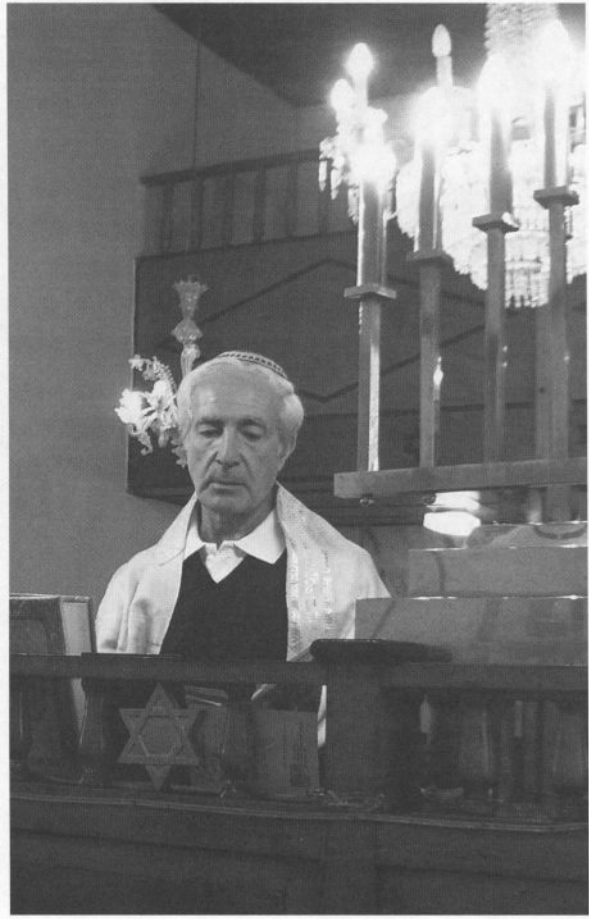
39 הרבה למדו בבית הספר של המיסיון הקתולי הקמפוצ'יני. ראו: מירן, עמ' 128-129; שועה-חי; קיסר; חאזי; לפי כהן בית הספר האיטלקי ובית הספר האנגלי ונהלו שניהם על ידי 'קומביאני', ארגון קתולי שנתמך בידי הוויטיקן. ראו: כהן.

40 חבארה, עמ' 114.

41 שם.

42 שם, עמ' 114, 116, צובירי, עמ' 114; טבעוני, עמ' 44-46; חאזי.

43 יוסף. מנחם יוסף, אחיו של יצחק צובירי לא הצליח לקיים את משפחתו מעבודתו כצורך ופתח חנות מכולת קטנה. צובירי עצמו למד את מקצוע הסנדלרות. ראו: צובירי, עמ' 119. יוסף חבארה עסק במקצועו כצורך. ראו: חבארה, עמ' 119. אהרן אהרן, שהתמחה בתימן בנפחות, היה נגר באריתראה ובאריתריאה. ראו: אהרן.

סמי כהן, אחרון היהודים באסמרה, אריתראה, 2007, אימג'בנק ישראל / GettyImages

כי 'בשביל זה היו הכושים'.⁴⁴ אחדים מיהודי תימן רכשו חלקת ארמה ועיבדו אותה כמו האוכלוסייה המקומית – עיסוק 'נחות' שהעדנים נמנעו ממנו.⁴⁵ כמה נשים יהודיות מתימן עבדו בעבודות שירות ככביסה וגיהוץ, והיו מהן שאפו לחם למכירה ליהודים.⁴⁶ בשנות השלושים, עם התגברות ההגירה מתימן לאריתראה, חששו העדנים מהפרת האיזון הרמוגרפי בקהילה לרעתם, והם עודדו את המהגרים היהודים החדשים וסייעו להם לנסוע לערן ולהמתין שם להזדמנות לקבל רישיונות עלייה ולהגר לארץ־ישראל.⁴⁷

אף שהתנשאו על יהודי תימן הכירו העדנים בחשיבותם לחיזוק קהילתם הקטנה וכממלאי תפקידים בחיי הדת. עובדיה חאזי טען כי 'העדנים הצטרפו את התימנים רק בשביל בית הכנסת', ולדברי אהרן אהרן, 'העדנים באסמרה היו עשירים אבל לא היה להם לא רב ולא שוחט'.⁴⁸ בשנות העשרים, אחרי שיהודי תימן החלו לבוא לאריתראה, התעוררו חיי הדת במקום. בית הכנסת של אסמרה, שנבנה בשנת 1905, ושעד שנות העשרים התקיימו בו רק תפילות השבת, נפתח לתפילה וללימוד יומיומיים.⁴⁹ החינוך האיטלקי שהעניקו העדנים לילדיהם שימש אותם היטב לצורכי חול, אבל יהודי ערן, שכולם היו דתיים, ביקשו לילדיהם גם חינוך דתי, שיאפשר להמשיך לקיים את חיי הדת בקהילה. כאמור יהודי ערן הכירו באופן מסורתי בסמכותם הדתית של חכמי תימן, ומלמדים (מאריין) מתימן נהגו ללמד את ילדי היהודים בערן.⁵⁰ מהגרים יהודים מתימן הוכרו גם באריתראה בתור מורים ומעניקי שירותי דת. בבית הכנסת של אסמרה לימדו מלמדים מתימן בשעות אחר הצהריים ובימי ראשון את ילדי התימנים והעדנים ולפעמים גם מבוגרים, ולימוד התורה התקיים על פי נוסח תימן. למשל אביו של עובדיה חאזי עשה את צעדיו הראשונים באסמרה כמארי לילדי העדנים. גם חיים צובירי, שבא לאסמרה בשנת 1928 והוא חסר כול, היה למארי ולימד את הילדים תורה עד שנת 1933, ואז נסע עם משפחתו לערן ומשם לארץ־ישראל.⁵¹ מהגרים יהודים מתימן קיבלו עליהם גם לנהל אירועים הקשורים במעגל החיים. יצחק צובירי, יליד צנעא, סיפר על מסיבת

44 י'טף.

45 כהן.

46 צובירי, עמ' 116, 119; חאזי.

47 תאזי.

48 חאזי; אהרן.

49 חבארה, עמ' 120-121.

50 גולדשמיד, עמ' 111-112.

51 חאזי; צובירי, עמ' 116. שלום וזכריה למשפחת כסאר, ששהו באסמרה כשנה וחצי, למדו בבוקר בבית ספר איטלקי ואחר הצהריים ילמדו תורה אצל הצורך מארי ג'מאל. ראו: קיט;

חתונה באסמרה בשנת 1928: 'וכל הקהילה היהודית באה, והרבנים והמנהיגים ובעלי האמצעים העדנים ובני העשירים', אך הוא הבחין שהמוזמנים לא הכירו את השירים שיש לשיר באירוע כזה – 'שירי שבת כולם יודעים... אבל מנגינות של שירי חתונות, רק יחיד סגולה ידעו בריוק, כמו שהיה לנו בתימן, בצנעא עיר הבירה'. בעקבות זאת קיבל עליו צובירי להוביל את השירה במסיבות חתונה וברית מילה.⁵²

יהודים מתימן מילאו גם תפקידים דתיים בכירים באריתראה. בראשית שנות העשרים כיהן הרב (מארי) שלום אלקהלאני, יליד צנעא שגדל במנאח'ה שבמרכז תימן, בתפקיד הרב הראשי לקהילת אסמרה.⁵³ לאחר מותו עברה המנהיגות הדתית ליהודים ערנים: סלימאן זכריה (1925-1927) ויחיאל בנין (1927-1940). משנת 1943 כיהן כרב הראשי של אסמרה הרב התימני רצון טובי והוא נשא משרה זו עד פטירתו, באמצע שנות השישים.⁵⁴ בסוף שנות העשרים היה מארי סלימאן גראמה מתימן השוחט של קהילת אסמרה, בשנות השלושים היה השוחט מארי דוד, מהיישוב אלעוד שבתימן, והוא מילא גם את תפקיד החזן.⁵⁵

אף שכלי הקודש ובעלי התפקידים הדתיים היו מתימן, התפילות בבית הכנסת של אסמרה התנהלו לפי המנגינות והמנהג שהיו מקובלים בעדן, כלומר בנוסח ספרד.⁵⁶ כך הוכפפו התימנים גם בבית הכנסת לעליונותם החברתית של העדנים.

קשרי נישואין כמסמן חברתי

היהודים הערנים המשיכו במסורת שהייתה נהוגה בעדן ורובם נישאו בתוך הקהילה הערנית, בדרך כלל במשפחה המורחבת. כאשר לא נמצא שידוך מתאים באפריקה הובאו בן הזוג או בת הזוג מעדן, ורק לעתים רחוקות השתרכו היהודים הערנים עם נתיני מדינות אחרות. נרירים היו המקרים של נישואים בין יהודים ערנים ליהודים מתימן.⁵⁷ אשר למהגרים מתימן, רובם היו גברים,

בשנות הארבעים בא לאסמרה 'מסטר שלום', יהודי עדני, ופעל כמורה דת לילדים העדנים. ראו: יוסף; שועה.

52 צובירי, עמ' 120-121.

53 חבארה, עמ' 114-115, 120; חאזי.

54 קוולרין, יהודים (כתב־יד), עמ' 11-12; שועה:חי.

55 אהרן.

56 צובירי, עמ' 120; חאזי; קיסר; קוולרין, יהודים (כתב־יד), עמ' 11-12.

57 על מנהגי הנישואין בקהילה היהודית בעדן ראו: אמדור, עמ'

רווקים או נשואים, שעזבו את משפחותיהם. כעבור זמן מה, לאחר שהרוויחו סכום מסוים, חזרו חלקם לתימן סופית, ורבים חזרו לתימן לביקור ואחר כך שבו לעבוד באריתראה ובאתיופיה. רק מעטים הביאו את משפחותיהם לאפריקה, והשאר נישאו כעבור כמה שנים באפריקה. אחדים נישאו בתוך הקהילה היהודית התימנית במקום, ורבים נישאו בתוך הקהילה האפריקנית המקומית, היהודית וגם הלא יהודית. באתיופיה התקיימה מימי קדם קהילה יהודית מקומית, ביתא־ישראל, הקהילה ה'פלאשית'. כידוע יהדותה הועמדה בספק על ידי גורמים יהודיים הלכתיים, ורק בשנת 1973 הוכרעה הקושיה כאשר פסק הרב עובדיה יוסף כי יש להכיר בביתא־ישראל כיהודים על פי ההלכה.⁵⁸ אולם יהודי תימן שבאו לאתיופיה לא פקפקו ביהדותם של ביתא־ישראל ולא דרשו מנשיהם להתגייר – כפי שדרשו מנשים אחרות – לפני שנשאו אותן (ולרוב הם גיירו את הנשים בעצמם). הם גם לא נרתעו לשאת אישה 'שחורה'.

בין היהודים התימנים שנישאו באפריקה היו גברים נשואים שנטשו את נשותיהם בתימן,⁵⁹ ושנשאו באפריקה אישה שנייה, כמקובל על פי מנהגי תימן. אין בידינו די נתונים להעריך את מספר הגברים התימנים שנשאו נשים אפריקניות, אך כנראה הייתה זו תופעה שכיחה. למשל אהרן סיפר כי חברו משומר מליחי, שכא עמו לאריתראה בשנת 1937, נשא אישה 'פלאשית' מגונדר שבאתיופיה. מליחי נשאר בגונדר עד שעלה בשנות הארבעים עם משפחתו לישראל (המשפחה חיה כעת ברמלה).⁶⁰ חאזי, שגם הוא הכיר את מליחי, מנה עוד ארבעה גברים תימנים ממיודעיו שנשאו נשים 'פלאשיות'.⁶¹ גם הנוסע חיים שושקס, שביקר בגונדר בשנת 1952, פגש כמה יהודים מתימן, 'כולם נשאו להם כאן נשי פלאשים שחורות', וכולם דיברו עברית וחיכו להזדמנות להגר מאתיופיה לישראל.⁶² אהרן עצמו עזב את אשתו ההרה בתימן ושהה באסמרה חמש שנים ובאדיס־אבבה שבע שנים. באדיס־אבבה הוא נשא לאישה את מאסרג'ה, מביתא־ישראל, והיא ילדה את בנו שלמה. אחר כך נטש את אשתו השנייה בהיותה שוב בהיריון, לקח את בנו שגולד באתיופיה, נסע לעדן

24-32; על מנהגי הנישואין באסמרה ראו: שועה'חי, חאזי; יוסף.

58 על ביתא־ישראל ראו למשל: ארליך, הארץ, עמ' 17-24, ומאמרים אחרים בתוך: סלמון, אתיופיה; וכן: סלמון, יהודי אתיופיה.

59 למשל בעלה של סעידה יחיא נטש אותה בראשית שנות הארבעים ונטע. היא לא הצליחה לאתרו ונשארה עגונה. ראו: יחיא.

60 אהרן.

61 ביניהם גברים ממשפחות נ'ראפי וסלימאן. ראו: חאזי.

62 שושקס, עמ' 192-194.

ומשם עלה בשנת 1950 לישראל.⁶³ ברומה לכך יצחק יצחק מעברי, שמשפחתו היגרה מתימן לעדן בהיותו בערך בן עשר, הוזמן לאתיופיה בסביבות שנת 1915, בהיותו נשוי ואב לילד קטן, לעבוד בתור שוחט בקדיה־דנה, ששם הייתה קהילה יהודית קטנה שמוצאה מעדן. באתיופיה הוא גייר (בעצמו) אישה מקומית ונשא אותה לאישה, ולזוג נולדו שבעה ילדים. בשנת 1971 הוא עלה עם משפחתו לישראל.⁶⁴ היו גם מקרים אחדים של נישואי נשים יהודיות מתימן עם גברים אפריקנים מביתא ישראל; היהודיות היו כנראה ילדות או נערות שבאו לאפריקה עם אבי המשפחה, ושלא מצאו זיווג בתוך הקהילה היהודית התימנית הקטנה.⁶⁵

השכבה הקולוניאלית האיטלקית ראתה בעין רעה קשרי נישואין בין חבריה וכין שכבת הגתנינים הקולוניאליים, אם כי כאמור מוסד הפילגשות היה רווח. לאחר שכבש מוסוליני את אתיופיה

בשנת 1936, פרסם המשטר הפשיסטי שורה של חוקי גזע שנועדו ליצור הבחנה מוחלטת בין האיטלקים לנתינים האפריקנים.⁶⁶ בנסיבות אלה הנישואין של יהודי תימן בתוך האוכלוסייה האפריקנית המקומית סימנו אותם כבידור כשייכים לקבוצת הגתנינים הקולוניאליים. לעומת זאת קשרי הנישואין הפנים־קהילתיים של העדנים, הגתנינים הבריטים, שימרו את מעמדם כשייכים לחברת העילית הקולוניאלית.

סיכום

המפגש האינטנסיבי ביותר בין יהודי תימן ליהודי עדן בחופו המערבי של ים סוף התקיים כאמור באריתראה. בני שתי הקבוצות חיו שם שנים רבות אלה לצד אלה. רובם היו ממוצא יהודי תימני משותף, הם נעזרו אלה באלה, התפללו באותו בית כנסת, וחלק מילדיהם למדו באותם בתי ספר – בבוקר בבית הספר של המיסיון האיטלקי הקתולי, שקיבל גם ילדי נתינים ש'התמערבו',⁶⁷ ואחר הצהריים בתלמוד תורה בנוסח תימן. למרות כל זאת הם לא פיתחו תודעת

63 אהרן התאחד אחר כך עם אשתו הראשונה ועם בנו שנוולד בהיעדרו. הוא גר כיום בראשון־לציון. אין לו קשר עם בנו סיוטאי, שנוולד לו אחרי שעזב את אתיופיה. ראו: אהרן.

64 לאחר שחי באתיופיה שנים אחדות מצאו שליחי דרבנן את יצחק מעברי, והוא נתן לאשתו הראשונה גט בידי שליח. ראו: אליגון; יצחק (בנו של יצחק יצחק מעברי).

65 אקלה.

66 בורה, יחסים, עמ' 31-33, 44-47; בורה, מוסוליני.

67 מירן, עמ' 128; וראו לעיל הערה 39.

זהות משותפת. העדנים טיפחו הכרה של ייחודיות ועליונות, שנבעו ממעמדם הכלכלי הגבוה יחסית ובעיקר מהגדרתם המשפטית כמשתייכים לחברה הקולוניאלית ומשאיפתם להשתלב בה. נבדלותם התחזקה כתוצאה ממנהגם להינשא בתוך הקהילה – או עם נתינים אירופים אחרים – מנהג שקשר אותם בקשרים אמיצים של משפחה אחת גדולה שנתינים קולוניאליים יהודים לא חדרו לתוכה. העדנים גם נזהרו ממגע עם קרובים מדי עם יהודי תימן מחשש שייטשטש הגבול ביניהם, ומעמדם בחברה הקולוניאלית יוטל בספק. לדברי חבארה הם היו נזהרים שלא להתקרב יותר מדי לתימנים ושומרים עצמם כחוג בפני עצמו. חבארה, איש צנעא הבירה, הסביר בלגלוג ובהתנשאות של בן העיר: 'העדנים פיתחו לעצמם נוהג משונה לקרוא לעצמם ספרדים, בעוד שאינם, כמובן, אלא יהודים תימנים כפריים ורובם מוצאם משרעב [בדרום תימן].'⁶⁸

לטענת הומי באבא ה'לובן' פועל כאסטרטגיה של סמכות התובעת כוח חברתי וזכויות יתר כדבר מובן מאליו.⁶⁹ כשם שהקולוניאליסטים האיטלקים הפעילו אסטרטגיה זו על כל הנתינים הקולוניאליים, כך פעלו העדנים – הם השתמשו ב'לובן' מול האחרים, הילידים האפריקנים, ומול אחיהם מתימן. זאת ועוד, העדנים לא יכלו להסתיר את יחסי הקרבה ואת שיתוף הפעולה בינם לבין יהודי תימן – הילידים ה'שחורים' בסדר הקולוניאלי. אולם, בדומה להבחנותיו של פרנץ פנון, שהצביע על העמדות החדשות שהשחזר מאמץ לו בחתירתו להשתלב בתרבות הקולוניאלית ה'לבנה', בחתירתו להיות 'לבן', כך העדנים התכחשו ל'שחור' שבהם ועטו עליהם מעטה 'לבן'. הם עשו זאת על ידי היבדלות חברתית מיהודי תימן ועל ידי מאמץ להשתלב בחברה האיטלקית ובתרבותה. התנהלותם נועדה לשמר את מעמדם בחברה הקולוניאלית כשתייכים לשכבת ה'אירופים'.⁷⁰ המצב הקולוניאלי הגמיש אפוא את התודעה המדומיינת של קהילה יהודית אחת, ורחף את מושא ההזדהות של העדנים אל השכבה הקולוניאלית. מוקדי הזהות של אתניות ודת התגלו אפוא בקהילה היהודית שחייתה בשלטון הקולוניאליזם האיטלקי באריתראה כחלשים, וזאת משיקולים חברתיים וכלכליים.

בתגובה על הפריפריאליות שלהם בחברה הקולוניאלית ועל הדחייה שרחו אותם העדנים, טיפחו יהודי תימן באריתראה תודעה של זהות ייחודית ושל עליונות תרבותית ביחס לעדנים. תודעה זו הושתתה על ההכרה בעדיפות

68 חבארה, עמ' 120.

69 באבא.

70 פנון, עמ' 14-32.

משפחת שרעה מנחם יוסף, אסמרה, ראשית שנות הששים של המאה העשרים, באריכות אנה שרעה-חי

תלמודם והשכלתם הדתית וכן על הידע שלהם בדבר הדרך ה'נכונה' להנהיג חיי קהילה. תהליך זה קיבל חיזוק מתמיד ממהגרי עבודה שהמשיכו לבוא מתימן. מהגרים אלה סייעו להדק את קשריהם של יהודי תימן שישבו קבע באפריקה עם קהילות המוצא שלהם, וחיזקו את הכרתם בעושר מורשתם התרבותית. כך גם לאחר שחיו באריתראה עשרות שנים, או אפילו נולדו בה, ואימצו להם יסודות תרבותיים עדנים ומקומיים, נשארו יהודים אלה יהודים תימנים, ולא היו ליהודים עדנים או יהודים אפריקנים. אין תמה אפוא כי לאחר הקמתה של מדינת ישראל, כאשר היהודים בתימן התארגנו לצאת מן המדינה וזרמו לעדן בדרום ישראל, הצטרפו אליהם רוב יהודי תימן שהיו באריתראה ועלו לישראל אף הם, בעוד רוב היהודים העדנים נשארו במקומותיהם.⁷¹

הקהילה היהודית הזרה נשארה באריתראה, שבינתיים כאמור סופחה לאתיופיה, עד ההפיכה הצבאית של שנת 1974. תמורות מדיניות והלאמת הרכוש בידי המהפכנים הניסו את רוב התושבים הזרים מן המדינה. כמה מיהודי אריתראה עקרו לאדיס־אבבה, אבל הרוב עזבו את אפריקה.⁷² בשנת 1967 פינו הבריטים את עדן, והקהילה היהודית בה חדלה להתקיים. הואיל ועדן חדלה להיות אתר הגירה פוטנציאלי, היגרו רוב היהודים הזרים באריתראה וגם באתיופיה (תימנים, עדנים ואחרים) לישראל.⁷³ אחרים היגרו לבריטניה, ואחרים – לאיטליה ולארצות מערביות אחרות. שלוש קהילות יהודיות פירפראליות – יהדות תימן החשובה, וקהילות הלוויין שלה בעדן ובמזרח אפריקה – חדלו להתקיים.⁷⁴ אולם נראה כי בינתיים בני הקהילות שומרים על זהותם הייחודית גם במקומותיהם החדשים.

71 בראשית שנות החמישים עלו לישראל כשליש מיהודי אסמרה, רובם יהודים תימנים.

72 בשנת 1979 נשארו באסמרה כעשרים משפחות יהודיות, ובאדיס־אבבה היו 120 משפחות יהודיות, רובן עדניות ומיעוטן תימניות. ראו: שומרי הגחלת.

73 בשנת 1986 חיו באדיס־אבבה שש משפחות (עשרים וחמש נפש) יהודים עדנים דוברי אנגלית. הרכוש של כמעט כולם הולאם על ידי שלטונו של מנגיסטו. ראו: קפליוק.

74 בשנת 1991 הייתה אתיופיה לרפובליקה פרלית, ואריתראה, אשר בשנת 1952 אוחדה עם אתיופיה בתור מחוז אוטונומי, קיבלה עצמאות.

קיצורים ביבליוגרפיים

- Mordechai Abir, *Ethiopia And The Red Sea*, London 1980 אביר
- Reuben Ahroni, *The Jews of the British Crown Colony of Aden*, Leiden 1994 אהרוני, יהודי הכתר
- ראובן אהרוני, יהודי עדן: קהילה שהיתה, תל-אביב תשנ"א אהרוני, יהודי עדן
- אהרן אהרן, ריאיון עם המחברת, אוגוסט 2004 אהרן
- עפרה אליגון, 'הרב השבוי נשא את בת ראש השבט', מעריב, 21 בספטמבר 1973 אליגון
- מיכל אמדור, הקהילה היהודית בעדן בין השנים 1900-1967, [תל-אביב] תש"ן אמדור
- סלומון אקלה, ריאיון עם המחברת, אפריל 2005 אקלה
- Haggai Erlich, *Ethiopia and the Middle East*, Boulder 1994 ארליך, אתיופיה
- חגי ארליך, 'הארץ ויהודיה', הגר שלמון (עורכת), אתיופיה (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), ירושלים תשס"ח, עמ' 9-24 ארליך, הארץ
- Steven E. Aschheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in German Jewish Consciousness, 1800-1923*, Madison 1982 אשהיים
- Homi K. Bhabha, 'The White Stuff (Political Aspect of Whiteness)', *Artforum* 36, 9 (1998), pp. 21-24 באבא
- הלבן (היבט פוליטי של לבן), יהודה שנהב (עורך), קולוניאליזם והמצב הפוסטקולוניאלי: אנתולוגיה של תרגום ומקור, ירושלים תשס"ד, עמ' 128-134 באבא
- Rickie Burman (ed.), *The Jews of Aden*, London 1991 בורמן
- 'In The Public Eye', *The New York Times*, 11 July 1897 בעין הציבורית
- אברהם ברקאי, 'גלי הגירה יהודית מגרמניה, 1830-1910', אריה גרטנר ויונתן ד' סרנה (עורכים), יהודי ארצות הברית: קובץ מאמרים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 65-82 (נדפס שנית: מירה יונגמן [עורכת], החוויה היהודית האמריקנית, רעונה תשס"ו, עמ' 9-26) ברקאי
- Giulia Barrera, 'The Construction of Racial Hierarchies in Colonial Eritrea: The Liberal and Early Fascist Period (1897-1934)', Patrizia Palumbo (ed.), *A Place in the Sun: Africa in Italian Colonial Culture from Post-Unification to the Present*, Berkeley 2003, pp. 81-115 בָּרְרָה, הייררכיות
- , *Dangerous Liasons: Colonial Concubinage in Eritrea, 1890-1941*, (Program of African Studies Working Papers, 1), Evanston, Ill. 1996 בררה, יחסים
- , 'Mussolini's Colonial Race Laws and State-Settler Relations in Africa Orientale Italiana (1935-1941)', *Journal of Modern Italian Studies* 8 (2003), pp. 425-443 בררה, מוסולוני
- דני גולדשמיד, 'הקמת בית-הספר היהודי לבנים בעדן (1912)', פעמים 64 (תשנ"ה), עמ' 108-119 גולדשמיד
- אהרן גימאני, תמורות במורשת יהדות תימן: בהשפעת השולחן ערוך וקבלת האר"י, רמת-גן תשס"ה גימאני

גלוסקא	יצחק גלוסקא, התפילה במסורת תימן: בחינות לשוניות (עדה ולשון, כ), ירושלים תשנ"ה
גמליאלי	נסים בנימין גמליאלי, אהבת תימן: השירה העממית התימנית, שירת הנשים, תל-אביב תשנ"ו
גרנטר	אריה גרנטר, 'ההגירה ההמונית של יהודי אירופה, 1881-1914', אביגדור שניאן (עורך), הגירה והתיישבות בישראל ובעמים: קובץ מאמרים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 343-383 (נדפס שנית: מירה יונגמן [עורכת], החוויה היהודית האמריקנית, רעננה תשס"ו, עמ' 27-67)
גרינפלד, בית הספר	יצחק גרינפלד, 'בית הספר העברי באדיס אבבה בתחילת הכיבוש האיטלקי (1936-1937)', דור לדור ה (תשנ"ב), עמ' 51-83
גרינפלד, לתולדות	—, 'לתולדות יהודי עדן ותימן באריתריאה ברבע הראשון של המאה העשרים', תעודה י (תשנ"ו), עמ' 298-321
גרניט	[מלי גרניט (עורכת)], אמא, רמת-גן תשס"ד
דל בוקה	Angelo Del Boca, <i>The Ethiopian War 1935-1941</i> , trans. Philip D. Cummins, Chicago & London 1969
העדני	מהלל העדני, בין עדן ותימן, א-ג, תל-אביב תשמ"ח-תשנ"א
ויטרבו	Carlo Alberto Viterbo, <i>Ebrei di Ethiopia: due diari 1936-1976</i> , Firenze 1993
זוודה	Bahru Zewde, <i>A History of Modern Ethiopia 1885-1974</i> , London 1991
זיבטומסקי וגרינספן	Ari Z. Zivotofsky & Ari Greenspan, 'Any Jews Left in Eritrea?', <i>Mishpacha</i> , 13 Tevet 5770 (30 December 2009), pp. 43-46
חאזי	עובדיה חאזי, ריאיון עם המחברת, אוגוסט 2004
חבארה	יוסף חבארה, בתלאות תימן וירושלים, ירושלים תשל"ח
טבעוני	שלמה טבעוני, כרם היה לידידי (מוסה אל-פול), תל-אביב תשל"ח
טובי, יהודי תימן	יוסף טובי, יהודי תימן במאה הי"ט: תולדות ומקורות, תל-אביב תשל"ו
טובי, מערבה מעדן	Jacob Tobi, <i>West of Aden: A Survey of the Aden Jewish Community</i> , trans. Barry Shenkar, Netanya 1994
טרויזן-סמי	עמנואלה טרויזן-סמי, 'יעקב פיטלוביץ', פעמים 100 (תשס"ד), עמ' 91-112
יוסף	מנחם יוסף, ריאיון עם המחברת, ספטמבר 2004
יחיא	סעידה יחיא, ריאיון עם נחמה מחיוט, אפריל 2003
יעקב	אפרים יעקב, תימנה: מבוא לארץ אלחוגריה, נהריה תשנ"ה
יצחק	אפרים יצחק, ריאיון עם המחברת, דצמבר 2003
כהן	סמי כהן, ריאיון עם המחברת, אוקטובר 2004
מירן	Jonathan Miran, 'Missinarie, Education and the State in the Italian Colony of Eritrea', Holger Bernt Hansen & Michel Twaddle (eds.), <i>Christian Missionaries & the State in the Third World</i> , Athens 2002, pp. 121-135
מקרו	Eric Macro, <i>Yemen and the Western World Since 1591</i> , New York 1968
מרגריטי	Roxani Eleni Margariti, <i>Aden and the Indian Ocean Trade: 150 Years in the Life of a Medieval Arabian Port</i> , Chapel Hill 2007

<p>Tekeste Negash, <i>Italian Colonialism in Eritrea, 1882-1941: Praxis and Impact</i>, Uppsala 1987</p> <p>חיים סאלם, ריאיון עם המחברת, אוקטובר 2004</p> <p>הגר סלמון (עורכת), אתיופיה (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), ירושלים תשס"ח</p> <p>—, 'יהודי אתיופיה', חגי ארליך, הגר סלמון וסטיבן קפלן, אתיופיה: נצרות, אסלאם, יהדות, תל-אביב תשס"ג, עמ' 265-356</p> <p>יעקב ספיר, ספר מסע תימן, ירושלים תשי"א</p> <p>בת-ציון עראקי קלורמן, יהודי תימן: היסטוריה, חברה, תרבות, 1-ג, רעננה תשס"ה-תשס"ח</p> <p>—, 'פעולות בלתי לגליות בעלייתם של יהודים מתימן בשנות העשרים והשלושים', מקדם ומים ז (תש"ס), עמ' 121-133</p> <p>אברהם ערוסי, 'קורא הדורות', יהודה לוי נחום ויוסף טובי (עורכים), מיצירות ספרותיות מתימן, חולון תשמ"א, עמ' קיח-קנט</p> <p>Caesar E. Farah, <i>The Sultan's Yemen: Nineteenth-Century Challenges to Ottoman Rule</i>, London & New York 2002</p> <p>פרנץ פנון, עור שחור, מסכות לבנות, תרגמה תמר קפלנסקי, תל-אביב תשס"ה</p> <p>Richard Pankhurst, 'Education in Ethiopia during the Italian Fascist Occupation (1936-1941)', <i>The International Journal of African Historical Studies</i> 5, 3 (1972), pp. 361-396</p> <p>—, <i>An Introduction to the Economic History of Ethiopia: From Early Times to 1800</i>, London 1961</p> <p>—, <i>History of Ethiopian Towns: From the Mid-Nineteenth Century to 1935</i>, Stuttgart 1985</p> <p>רפי צדוק, ריאיון עם המחברת, מאי 2004</p> <p>יצחק צובירי, מצנעא עד ציון, קריית-אטון תשנ"ב</p> <p>גבריאל ציון, ריאיון עם המחברת, אוקטובר 2004</p> <p>Marco Cavallarin, <i>The Jews in Eritrea</i>, Bologna 2003 [manuscript]</p> <p>—, <i>Juifs En Erythree</i>, Bologna 2004</p> <p>Edward J. Keal, 'Possible Connections in Antiquity between the Red Sea Coast of Yemen and the Horn of Africa', Paul Lunde & Alexandra Porter (eds.), <i>Trade and Travel in the Red Sea Region, Proceedings of Red Sea Project I</i>, Oxford 2004, pp. 43-55</p> <p>זכריה קיסר, ריאיון עם המחברת, מאי 2004</p> <p>אביבה קליין-פרנקה, 'היהודים בעדן במאה הי"ט', פעמים 10 (תשמ"ב), עמ' 36-60</p> <p>אמנון קפליוק, 'למה אתם מתנכלים לפלאשים? שאלו יהודי אדיס אבבה', ידיעות אחרונות, 21 בפברואר 1986</p> <p>סטיבן קפלן, 'הנצרות: דת הממלכה בין שליטה למגוון', חגי ארליך, הגר סלמון וסטיבן קפלן, אתיופיה: נצרות, אסלאם, יהדות, תל-אביב תשס"ג, עמ' 17-138</p> <p>'שומרי הגחלת', הדים, ד [36] (כסלו תשל"ט), עמ' 17</p>	<p>וגש</p> <p>סאלם</p> <p>סלמון, אתיופיה</p> <p>סלמון, יהודי אתיופיה</p> <p>ספיר</p> <p>עראקי-קלורמן,</p> <p>יהודי תימן</p> <p>עראקי-קלורמן, פעולות</p> <p>ערוסי</p> <p>פארה</p> <p>פנון</p> <p>פנקהרסט, חינוך</p> <p>פנקהרסט, כלכלה</p> <p>פנקהרסט, ערים</p> <p>צדוק</p> <p>צובירי</p> <p>ציון</p> <p>קוולרין, יהודים (כתב-יד)</p> <p>קוולרין, יהודים</p> <p>קיל</p> <p>קיסר</p> <p>קליין-פרנקה</p> <p>קפליוק</p> <p>קפלן</p> <p>שומרי הגחלת</p>
---	---

מאיר שועה, ריאיון עם המחברת, אפריל 2005	שועה
אנה שועה-חי, ריאיון עם המחברת, ינואר 2004	שועה-חי
חיים שושקס, בדרכי תבל, תל-אביב תשי"ד	שושקס
Joseph B. Schechtman, 'The Jews of Aden', <i>Jewish Social Studies</i> 13 (1951), pp. 133–148	שכטמן
Kay Kaufman Shelemay, <i>A Song of Longing: An Ethiopian Journey</i> , Chicago 1994	שלמאי
יוסף שער (עורך), צנעא זסבינתה בצילומי יחיאל חיבי, בני-ברק תשמ"ה	שער